

Ewa Mossakowska

Katedra Ekonomii i Polityki Gospodarczej SGGW

Wielozawodowość ludności rolniczej w RFN i Polsce

Ludność wielozawodowa i jej gospodarstwa występują powszechnie w rolnictwie wielu krajów. Obecnie przyznaje się, że zjawisko wielozawodowości stało się trwałym elementem rozwoju rolnictwa, a poprzez odpowiednią politykę można łagodzić jego pewne negatywne skutki. Analiza zjawiska wielozawodowości w rolnictwie RFN¹ stanowi interesujące tło dla dokonania oceny zmian zachodzących w tym zakresie w rolnictwie polskim. Mimo pewnych specyficznych cech, rolnictwo polskie podlega, w większości, podobnym prawidłowościom, jakie ukształtowały rolnictwo innych krajów europejskich.

Przemiany zachodzące od paru lat w polskiej gospodarce, związane z przebudową systemu gospodarczego, wpłynęły w dużym stopniu na kształt i sytuację na rynku pracy zarówno w mieście, jak i na wsi. Mają one również wpływ na położenie wiejskiej ludności wielozawodowej. Wydaje się, że niektóre doświadczenia rolnictwa Niemiec w zakresie rozwiązywania problemów związanych z wielozawodowością ludności wiejskiej można również wykorzystać w rolnictwie polskim.

Pojęcie wielozawodowości

Przez pojęcie wielozawodowości w rolnictwie rozumie się łączenie zawodu rolnika (działalności rolniczej w gospodarstwie) z inną pracą zarobkową. Wielozawodowość nie powinna być utożsamiana z wielodochodowością. Przy badaniu wielozawodowości ujmuje się dochody ze źródeł zarobkowych, socjalnych i kapitałowych, jest to więc pojęcie szersze. Analizując wielozawodowość bierzemy pod uwagę tylko dochody ze źródeł zarobkowych, nie badamy więc gospodarstw, gdzie właściciele posiadają dochody z tytułu renty czy emerytury. Wielozawodowość może być odnoszona do poszczególnych osób zatrudnionych w gospodarstwie, wtedy jest określana jako wielozawodowość indywidualna, może też dotyczyć gospodarstw domowych, inaczej – rodzin rolniczych.

---

¹Przedmiotem analizy jest rolnictwo na terenach dawnego RFN (przed zjednoczeniem). Dane dotyczące rozmiarów wielozawodowości w nowych landach są niekompletne.

W Niemczech, przy opisywaniu wielozawodowości indywidualnej, dzieli się członków rodziny rolniczej na trzy grupy: właściciel (kierownik)², jego współmałżonek i pozostali członkowie rodziny. Stosunkowo najlepiej zbadana została grupa właścicieli gospodarstw.

W Polsce bada się zazwyczaj grupę gospodarujących i innych członków gospodarstwa. W statystyce masowej zbiorowość osób wielozawodowych została podzielona na dwie subpopulacje: pracujących głównie w gospodarstwie rolnym i pracujących dodatkowo w gospodarstwie rolnym.

Przyczyny powstawania wielozawodowości

Wydaje się, że zasadnicze przyczyny występowania wielozawodowości w rolnictwie niemieckim i polskim są obecnie zbliżone. Trzeba jednak mieć na uwadze fakt, że struktura agrarna polskiego rolnictwa jest znacznie bardziej rozdrobniona³. Udział zatrudnionych w rolnictwie w zatrudnieniu ogółem jest też w Polsce znacznie wyższy niż w Niemczech⁴.

Należy pamiętać, że do końca lat osiemdziesiątych liczba ludności wielozawodowej w rolnictwie polskim była uzależniona głównie od polityki gospodarczej państwa w stosunku do tej grupy osób. Jeżeli przemysł lub budownictwo potrzebowały dodatkowej siły roboczej, rolnikom zapewniano korzystne warunki do podejmowania dodatkowej pracy. Gdy tzw. chłoporobotnicy nie byli już potrzebni, stwarzano przeszkody i czyniono z nich szkodliwą konkurencję na miejskim rynku pracy.

Główne przyczyny podejmowania przez rolników dodatkowego zatrudnienia mają obecnie zarówno w RFN, jak i Polsce charakter ekonomiczny i są to:

- niewystarczające dochody z produkcji rolniczej,
- nadwyżka zasobów pracy w gospodarstwie.

Wiele gospodarstw nie posiada dostatecznej ilości kapitału i ziemi, aby przeprowadzić niezbędne inwestycje obniżające koszty produkcji i zwiększające dochody. Są to często gospodarstwa małe, wielokierunkowe, bądź o niewielkiej skali produkcji. Otrzymywane dochody nie pozwalają na nowe inwestycje, są za niskie, by utrzymać rodzinę, przejść przez pewne etapy życia rodzinnego, bądź nie pozwalają na podniesienie stopy życiowej. Z drugiej strony postęp techniczny prowadzi do zmniejszenia czasu niezbędnego do produkcji rolniczej. Spada zapotrzebowanie na pracę żywą w rolnictwie. W wielu rodzinach rolniczych dorosłe dzieci pracują w

²Utożsamianie grupy właścicieli i kierowników gospodarstw nie jest zupełnie prawidłowe. Liczba kierowników gospodarstw jest wyższa o 5–10% ze względu na możliwości dzierżawy ziemi.

³Średni obszar gospodarstwa rolnego w RFN w 1994 roku wynosił 21,4 ha, w Polsce 7,6 ha.

⁴W 1993 roku w rolnictwie niemieckim pracowało 3,3% zawodowo czynnych, w polskim 25,3%.

gospodarstwach przed usamodzielnieniem się. Powoduje to wzrost zasobów wolnego czasu, który może zostać sprzedany poza gospodarstwem i przynieść dodatkowy dochód.

Z badań przeprowadzonych w 1993 roku w RFN wynika, że 28% właścicieli gospodarstw deklarujących, że nie posiadają żadnego innego miejsca pracy poza gospodarstwem, było zatrudnionych w gospodarstwie w niepełnym wymiarze czasu. W przypadku pozostałej rodzinnej siły roboczej odsetek ten wyniósł 71%⁵.

Również w Polsce od kilku lat podejmuje się próby oszacowania rezerw siły roboczej w gospodarstwach rolnych, tzw. bezrobocia ukrytego. Według badań przeprowadzonych przez GUS w ramach badania aktywności ekonomicznej ludności (BAEL), w listopadzie 1993 roku nadwyżki siły roboczej w rolnictwie polskim zostały potwierdzone empirycznie i w zależności od kryteriów oszacowano je na 14–21% pracujących w rolnictwie⁶. Do badań przyjęto kryteria obiektywne – według faktycznego czasu pracy – i subiektywne – według opinii gospodarujących.

Z badań wynika wyraźnie, że zapas wolnego czasu w rolnictwie jest duży. Należy jednak dodać, że nie wszystkie osoby szacowane jako rezerwa siły roboczej w gospodarstwach mogą znaleźć pracę poza gospodarstwem. Czasem są to osoby w wieku poprodukcyjnym, przedemerytalnym lub o bardzo niskich kwalifikacjach.

Przeprowadzone w RFN i Polsce badania dowodzą, że dochody rolników w porównaniu z dochodami pracowników innych działów gospodarki są coraz niższe. Każde porównanie dochodów należy oczywiście interpretować z największą ostrożnością. Poszczególne działy gospodarki są wewnątrznie bardzo zróżnicowane ekonomicznie, a w porównaniach traktuje się je jak jednolite agregaty.

Przeciętny dochód przypadający na członka rodziny rolniczej w RFN wyniósł w 1993 roku zaledwie 46% przeciętnej podobnych dochodów w całej gospodarce narodowej (w 1990 roku – 67%)⁷. Natomiast średnie dochody grupy 25% najsłabszych ekonomicznie gospodarstw są niższe nie tylko od średniej płacy w innych działach gospodarki, ale też od minimum socjalnego. Jedną z możliwości polepszenia sytuacji dochodowej rodzin żyjących w takich gospodarstwach może być podjęcie dodatkowego zatrudnienia przez członków tych rodzin.

Również w Polsce dochody rolników nie dorównują dochodom pracowników innych działów gospodarki. Parytet dochodów w 1991 r. w porównaniu z 1988 rokiem obniżył się z 97 do 63%⁸.

⁵Obliczenia na podstawie: Arbeitskräfte, Fachserie 3, Reihe 2.2.

⁶Sytuacja na wiejskim rynku pracy ze szczególnym uwzględnieniem ludności związanej z rolnictwem indywidualnym – Raport z badania przeprowadzonego w listopadzie 1993 w ramach BAEL, GUS 1994.

⁷Statistisches Jahrbuch über Ernährung, Landwirtschaft und Forsten 1994.

⁸Grochowski Z.: Sytuacja ekonomiczna prywatnej gospodarki rolnej w roku 1990 i 1991 na tle dekady lat 80., IERiGŻ, Zeszyt 318.

Z wielu badań wynika, że znaczna większość ludności pracującej głównie poza gospodarstwem pragnie gospodarstwo zatrzymać. Wydaje się, że najważniejszymi powodami takich decyzji są:

- możliwość pozyskiwania tańszej i zdrowszej żywności,
- traktowanie gospodarstw jako zabezpieczenia na wypadek bezrobocia,
- silne, w wielu rodzinach, przywiązanie do ziemi.

Dodatkowym czynnikiem wzmacniającym rozmiary wielozawodowości w rolnictwie polskim jest trudna sytuacja mieszkaniowa w miastach. Ludność rolnicza nie migruje na stałe do miast, lecz stosuje nadal, choć w coraz mniejszym zakresie, migrację wahadłową, nie rezygnując z zatrudnienia rolniczego.

Rozmiary wielozawodowości

W RFN w 1993 roku w gospodarstwach rolnych pracowało 1228 tys. osób, z czego 577 tys. to właściciele gospodarstw, 303 tys. – ich współmałżonkowie i 348 tys. – pozostała rodzinna siła robocza. Udział osób wielozawodowych w wymienionych grupach w 1993 roku i latach wcześniejszych przedstawia tabela 1.

Tabela 1.

Udział osób wielozawodowych wśród rodzinnej siły roboczej w Niemczech

Grupy osób	1980	1985	1990	1995
Właściciele gospodarstw	41,8	42,2	43,3	44,8
Współmałżonkowie właścicieli	6,5	7,8	9,3	12,9
Pozostała rodzinna siła robocza	28,2	29,1	29,5	29,3
Ogółem	27,9	29,0	30,1	32,6

Źródło: Arbeitskräfte, Fachserie 3, Reihe 2.2. Statistisches Bundesamt 1980, 1985, 1990, 1993.

W latach 1980–1983 liczba ludności rolniczej w RFN zmniejszała się przeciętnie o około 3% rocznie. Natomiast zjawisko wielozawodowości ludności rolniczej narastało. Szczególnie wyraźnie widać to w grupie współmałżonków i właścicieli gospodarstw (tab. 1). Udział osób wielozawodowych w grupie pozostałej rodzinnej siły roboczej był w badanym okresie w zasadzie stały. Wydaje się, że na decyzję o podjęciu dodatkowego zatrudnienia przez współmałżonków właścicieli gospodarstw⁹ często ma wpływ tzw. motyw zawodowy, tzn. aspiracje zawodowe poza rolnictwem, satysfakcja z wykonywanego zawodu pozarolniczego.

⁹Są to głównie kobiety, gdyż ponad 80% właścicieli gospodarstw rolnych w RFN to mężczyźni.

W innych krajach Unii Europejskiej odsetek wielozawodowych właścicieli gospodarstw rolnych był niższy niż w RFN i wynosił w 1990 roku – odpowiednio¹⁰:

Włochy	26,1%
Wielka Brytania	26,1%
Francja	27,3%
Hiszpania	31,2%
Belgia	30,4%

Wysoki udział ludności wielozawodowej w rolnictwie RFN na tle innych krajów jest m.in. skutkiem aktywnej polityki rolnej i regionalnej państwa w stosunku do tej grupy ludności.

Rolnicy wielozawodowi uważani są w Niemczech za grupę, która może przyczynić się do poprawy jakości życia na obszarach wiejskich. Mogą korzystać z różnych form pomocy – subwencji, nisko oprocentowanych kredytów, np. na tworzenie we własnych gospodarstwach dodatkowych miejsc pracy związanych z obsługą turystów i bezpośrednią sprzedażą, przekwalifikowanie się.

Polityka rolna Niemiec, podobnie jak całej Unii Europejskiej, ma na celu stworzenie rolnikom warunków do uzyskiwania dochodów zbliżonych do dochodów innych grup społeczno-zawodowych. Jednym ze sposobów realizacji tego celu w RFN jest popieranie wielozawodowości na wsi poprzez:

- tworzenie pozarolniczych miejsc pracy na terenach wiejskich,
- wspieranie indywidualnej przedsiębiorczości rolników,
- rozwój infrastruktury na wsi,
- świadczenie usług przez służby doradcze, wyspecjalizowane w problemach wielozawodowości.

Gospodarstwa o mieszanych źródłach dochodu w RFN mogą korzystać również z pomocy w ramach programu wspierającego gospodarstwo rolne na terenach górskich i o niekorzystnych warunkach ekonomicznych i naturalnych, położone zwykle z dala od przemysłu, z rzadką siecią komunikacyjną, ale atrakcyjne krajobrazowo. Gospodarstwom o mieszanych źródłach dochodu przypada w tych regionach szczególna rola zachowania walorów krajobrazu.

Na podstawie doświadczeń niemieckiego rolnictwa wydaje się, że wielozawodowość może być dobrą metodą uzyskiwania zadowalającego dochodu rodziny wiejskiej, wytrzymującego porównanie z zarobkami pracowników zatrudnionych poza rolnictwem.

W Polsce najnowsze dane na temat wielozawodowości ludności rolniczej znajdują się w wynikach spisu rolnego z 1994 roku¹¹. Według danych spisu, w indywi-

¹⁰Eurostat: Landwirtschaft, Statistisches Jahrbuch, Luksemburg 1994.

¹¹Wyniki spisu rolnego 1994. Ludność związana z rolnictwem indywidualnym. GUS, Warszawa 1995.

dualnych gospodarstwach rolnych w 1994 roku pracowało 4638 tys. osób, z czego 1068 tys. łączyło prace w gospodarstwie z innymi rodzajami zatrudnienia. Osoby wielozawodowe stanowiły więc prawie 23% ogółu pracujących w indywidualnych gospodarstwach rolnych.

Zdecydowanie więcej osób wielozawodowych pracowało głównie poza swoim gospodarstwem, a tylko dodatkowo w gospodarstwie. Grupa ta (810,2 tys.) stanowiła 17,5% pracujących w rolnictwie indywidualnym (tabela 2).

Tabela 2.

Ludność wielozawodowa w indywidualnych gospodarstwach rolnych w Polsce

Wyszczególnienie	Utrzymujący się głównie z pracy:				Osoby wielozawodowe razem		
	w gosp. rolnym i dodatkowo z pracy poza gosp.		poza gosp. rolnym i dodatkowo z pracy w gosp.		tys.	% ¹	
	tys.	% ¹	tys.	% ¹			
Użytkownicy gospodarstw rolnych (gospodarujący)							
	1988	99,3	4,5	469,5	21,2	568,8	25,7
	1994	150,5	8,0	279,9	14,9	430,4	22,9
Pomagający członkowie rodzin							
	1988	23,7	1,0	555,7	23,3	579,4	24,3
	1994	107,1	3,9	530,3	19,2	637,4	23,1
Ogółem							
	1988	123,0	2,7	1086,0	23,6	1209,0	26,3
	1994	257,6	5,6	810,2	17,5	1067,8	23,1

Udział w ogólnej liczbie danej grupy (np. użytkowników) pracujących w indywidualnych gospodarstwach rolnych.

Źródło: Wyniki spisu rolnego 1994, Ludność związana z rolnictwem indywidualnym. GUS, Warszawa 1995.

Ludność związana z rolnictwem indywidualnym w latach 1970–1988. GUS, Warszawa 1992.

Populacja osób, których praca w gospodarstwie była główną, jest znacznie mniej liczna (107,1 tys.) i stanowi zaledwie 3,9% zatrudnionych w indywidualnych gospodarstwach rolnych. Ludność wielozawodowa na wsi jest więc powiązana przede wszystkim z miejscem pracy znajdującym się poza gospodarstwem rolnym.

Z danych tabeli 2 widać wyraźnie, że w latach 1988–1994 liczba osób wielozawodowych, utrzymujących się głównie z pracy poza gospodarstwem, znacznie się zmniejszyła. Największy spadek zaobserwowano w grupie gospodarujących – o prawie 40%. Wydaje się, że było to związane z jawnym bezrobociem, które w wyniku zmian strukturalnych gospodarki pojawiło się w badanym okresie. Redukcja zatrudnienia w przedsiębiorstwach przemysłowych i usługowych dotknęła osoby wielozawodowe, które były zwalniane zwykle w pierwszej kolejności.

W badaniach BAEL z listopada 1993 roku podzielono grupę bezrobotnych na wsi według przyczyny zaprzestania pracy. Okazało się, że największą grupę stanowią bezrobotni, którzy stracili pracę w związku z likwidacją zakładu pracy lub stanowiska (61,6%). Znalazły się tu także osoby wielozawodowe, które są bezrobotne. Według danych BAEL, ponad 20% osób wielozawodowych w rolnictwie odczuwało zagrożenie bezrobociem w miejscu pracy poza gospodarstwem rolnym. Obawy wiązały się z występującymi bądź planowanymi redukcjami pracowników, planami likwidacji zakładu, wzrostem bezrobocia w kraju.

Interesującym zjawiskiem w badanym okresie był wzrost liczby osób wielozawodowych, utrzymujących się głównie z pracy w swoim gospodarstwie rolnym. Tendencja ta dotyczy zarówno gospodarujących, jak i pomagających członków rodziny. Według BAEL, wśród grupy pracującej głównie w gospodarstwie rolnym 33% stanowiły osoby pracujące na rachunek własny, zwłaszcza w usługach¹². Były one w mniejszym stopniu narażone na utratę pracy. Grupę zatrudnionych głównie w gospodarstwie mogły też zasilić osoby dotąd pracujące przede wszystkim poza nim, a zwolnione, które znalazły dodatkową pracę dorywczą lub rozpoczęły działalność na własny rachunek w niepełnym wymiarze czasu.

Z przytoczonych danych statystycznych wynika, że zjawisko łączenia zatrudnienia w gospodarstwie i poza nim przez ludność rolniczą w RFN systematycznie wzrasta. W Polsce rozmiary wielozawodowości wśród ludności pracującej głównie poza gospodarstwem zmniejszały się w latach 1988–1994. Problem aktywizacji terenów wiejskich – przez tzw. wielofunkcyjny rozwój – często powraca w trakcie dyskusji o zrównoważeniu rynku pracy ludności rolniczej czy o kształcie interwencjonizmu rządowego w rolnictwie. Do tej pory odczuwa się brak kompleksowych rozwiązań wpływających na pozarolniczą aktywizację terenów wiejskich. Instrumentami wspierającymi inwestycje w działalność wytwórczą i w infrastrukturę wsi mogą być różnego rodzaju preferencje fiskalne i prawne na szczeblu zarówno centralnym, jak i samorządowo-terenowym, które zachęcą do lokowania kapitału na terenach wiejskich.

Kombinacje zawodów ludności rolniczej

Możliwości łączenia różnych rodzajów działalności wśród rolników są szerokie i zmieniają się w czasie. Warunkiem osiągnięcia sukcesów przy podejmowaniu dodatkowego zatrudnienia poza działalnością w gospodarstwie rolnym jest dopasowanie przedsięwzięcia do kwalifikacji i sytuacji danej rodziny.

¹²Wśród pracujących głównie poza gospodarstwem odsetek ten wynosił 6,9%.

Dodatkowe miejsce zatrudnienia¹³ poza pracą rolniczą w gospodarstwie może znajdować się:

- w obrębie własnego gospodarstwa (działalność związana z rolnictwem lub nierolnicza),
- na obszarach wiejskich (lokalnym rynku pracy) poza gospodarstwem,
- poza rynkiem lokalnym – w aglomeracjach miejskich, centralach przemysłowych.

Tradycyjnie dodatkowe zajęcia rolników to prace leśne, rybołówstwo, rzemiosło wiejskie. Od początku lat siedemdziesiątych nastąpiło przesunięcie dodatkowego zatrudnienia do przemysłu i budownictwa, a w ostatnich latach w kierunku usług, świadczonych również we własnym gospodarstwie.

Różny charakter i miejsce drugiego zatrudnienia pociąga za sobą pewne konsekwencje. Dodatkowo praca podjęta we własnym gospodarstwie bądź jak najbliżej miejsca zamieszkania minimalizuje straty czasu rolnika na codzienne dojazdy. W RFN właściciel gospodarstwa rolnego pracujący głównie poza nim dojeżdżał w roku 1993/94 codziennie około 8 km do drugiego miejsca pracy i w 80% przypadków zużywał na to do 30 minut¹⁴. Miejsce dodatkowej działalności nie jest więc zazwyczaj znacznie oddalone od gospodarstwa, a w około 10% przypadków znajduje się na jego terenie.

W roku 1993/94 w RFN 41,6% wielozawodowych właścicieli gospodarstw rolnych zatrudnionych było w przedsiębiorstwach przemysłowych, 35,3% w publicznych i prywatnych przedsiębiorstwach usługowych. Na własny rachunek pracowało prawie 15% wielozawodowych właścicieli.

Dodatkowa działalność, którą zajmują się właściciele na terenie własnych gospodarstw, to przede wszystkim:

- świadczenie usług turystycznych,
- składowanie i sprzedaż własnych produktów,
- przetwarzanie produktów rolnych, np. mięsa, mleka, winogron,
- rzemiosło.

Agroturystyka i bezpośrednia sprzedaż własnych produktów to działalność popierana przez rząd.

Z ostatnich doniesień¹⁵ na temat zmian we Wspólnej Polityce Rolnej Unii Europejskiej wynika, że nowa reforma przewiduje cięcia w subsydiach dla rolników. Zaoszczędzone w ten sposób pieniądze¹⁶ byłyby przeznaczane na rozbudowę infra-

¹³Określamy umownie „dodatkowe zatrudnienie” jako działalność poza pracą rolniczą w gospodarstwie, ale pod względem ważności jest to często głównie (w pełnym wymiarze czasu) zajęcie danej osoby.

¹⁴Agrarbericht der Bundesregierung, Bonn 1995.

¹⁵Alterman M.: Inna polityka rolna Unii? *Gazeta Wyborcza* z 7.11.1995.

¹⁶Tylko na wyrównywanie cen rolnikom Unia wydaje rocznie około 15 mld ECU.

struktury wiejskiej i tworzenie nowych miejsc pracy w agroturystyce, leśnictwie i rzemiośle.

Według BAEL, w Polsce w 1993 roku 89% wielozawodowej ludności wiejskiej było zatrudnionych jako pracownicy najemni, a tylko około 10% na własny rachunek. Drugie miejsce pracy znajdowało się w sektorach pozarolniczych (w 91%), przede wszystkim w przemyśle (38%), handlu (10%), oświacie (10%), transporcie (8%) i budownictwie (8%). Osoby pracujące głównie poza gospodarstwem rolnym zatrudnione były przeważnie w sektorze publicznym (66%). W latach 1988–1993 wystąpiły znaczne zmiany w dodatkowym zatrudnieniu w różnych sektorach według form własności. W roku 1988 w sektorze państwowym zatrudnione było 91% wielozawodowej ludności rolniczej. Występujące przemieszczenia spowodowane zostały upadkiem wielu zakładów państwowych, głównie przemysłowych, lub znacznym ograniczeniem w nich zatrudnienia i jego wzrostem w sektorze prywatnym.

Podejmowanie dodatkowej pracy na własny rachunek w gospodarstwie nie jest jeszcze w Polsce rozpowszechnione. Wydaje się, że niektóre rodzaje działalności mają dość duże możliwości rozwoju. Jednym z nich są usługi turystyczne. Popyt na wczasy na wsi w Polsce będzie wzrastał. Wiele rodzin, szczególnie z dziećmi, nie stać na wysoką opłatę za usługi turystyczne świadczone przez wyspecjalizowane przedsiębiorstwa.

Wydaje się, że w wielu regionach kraju, szczególnie tam, gdzie występuje wysokie bezrobocie, działania ze strony samych rolników nie wystarczają. Niezbędne jest wsparcie ze strony rządu i władz samorządowych.

Literatura

- Agrarpolitik und Agrarstruktur, Schriftenreihe des Bundesministeriums für Ernährung, Landwirtschaft und Forsten, Münster 1994.
- Arbeitskräfte, Fachserie 3, Reihe 2.2. Statistisches Bundesamt 1993.
- LEHNER S. 1992: Mehrfachbeschäftigung in der Landwirtschaft, Göttingen.
- Sytuacja na wiejskim rynku pracy ze szczególnym uwzględnieniem ludności związanej z rolnictwem indywidualnym – Raport z badania przeprowadzonego w listopadzie 1993 w ramach BAEL, GUS 1994.
- Statistisches Jahrbuch über Ernährung, Landwirtschaft und Forsten 1994.
- SZEMBERG A. 1993: Ludność i praca w gospodarstwach rolnych, IERiGŻ, Warszawa.
- Wyniki spisu rolnego 1994. Ludność związana z rolnictwem indywidualnym, GUS 1995.

Multi-vocational character of peasants in Federal Germany and Poland

Abstract

This is a presentation of causes and range of the phenomenon of multivocationality in agriculture in Germany and Poland. Multivocationality means being a farmer and having another work done against compensations. The reasons for such work both in Germany and Poland are similar. They have an economical character and are mainly due to: too low agricultural income and free unused work resources on farms. This multivocationality in German agriculture are high compared with other countries of European Union and are mainly due to active agrarian and regional policy of the government. In 1995 almost 45% of farm owners in Federal Republic of Germany had an additional work. In Poland this is a smaller problem (covers 25.7% of farm users). Farmers have extra jobs mostly in industry and building industry. Recently additional work on one's own farm is becoming more significant. It seems that the prospects for multivocationality in agriculture are good and that it is a permanent phenomenon.